

УДК 343.121.5

В. В. Романюк

ЗАХОДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

Досліджено застосування щодо неповнолітніх заходів забезпечення кримінального провадження як прояву примусу. Визначено основні умови та гарантії його застосування, а також вказано на винятковість та якомога короткий термін його дії. Визначено особливості застосування окремих заходів забезпечення кримінального провадження щодо неповнолітніх. Відмічена необхідність більш детальної правової їх регламентації, що відповідає міжнародним стандартам прав дитини.

Ключові слова: кримінальне провадження, неповнолітній, заходи примусу, процесуальні гарантії, міжнародні стандарти, права дитини.

Введення в дію КПК України пов'язане із процесом сприйняття правозастосувачем його норм, напрацюванням досвіду діяльності в нових умовах. Саме тому важливим завданням є оновлення теоретичної бази та розробка практичних рекомендацій для належного впровадження положень цього Кодексу, що стосується і кримінального провадження щодо неповнолітніх.

© Романюк В. В., 2013

Актуальність питання вдосконалення кримінального судочинства стосовно неповнолітніх обумовлена тим, що в Законі України «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» передбачено створення системи ювенальної юстиції, яка існує в багатьох країнах вже понад сто років. Реалізація цього завдання неможлива без аналізу досвіду правозастосування в цій сфері. Зазначимо, що питанням здійснення кримінального судочинства щодо неповнолітніх присвятили свої роботи такі вчені, як О. Х. Галімов, Є. М. Гідюлянова, А. Є. Годубов, С. М. Зеленський, М. О. Карпенко, М. І. Копетюк, О. С. Ландо, О. О. Левендаренко, Е. Б. Мельникова, Г. М. Міньковський, Г. М. Омеляненко, А. М. Палюх, А. Б. Романюк, Р. С. Холод, Н. В. Шость та інші, напрацювання яких утворили теоретичну базу для розробки відповідного законодавства. Проте в умовах дії нового КПК України та створення в країні ювенальної юстиції окремі питання потребують перегляду. Одним із питань, яке має значення для забезпечення прав неповнолітніх у кримінальному судочинстві, є застосування до них заходів забезпечення кримінального провадження, що носять примусовий характер. Їх дослідження й обрано метою написання статті. Основні завдання статті полягають в аналізі нормативної основи застосування цих заходів щодо неповнолітніх та в опрацюванні пропозицій з удосконалення законодавства в цій частині.

Необхідно зазначити, що коли мова йде про застосування щодо неповнолітніх заходів забезпечення кримінального провадження, то мається на увазі застосування примусу, на що вказується в літературі [1, с. 68; 2, с. 256; 3]. За новим КПК України застосування примусу щодо особи можливе лише за наявності підстав та в порядку, передбаченому законом [4, с. 367], за умови, «щоб жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу» (ст. 2 КПК України). Що стосується досліджуваних заходів, то критерії обґрунтованості їх застосування додатково передбачені у ст. 132 КПК України. Це, так би мовити, загальні умови.

Застосування примусу щодо неповнолітніх опосередковано додатковими гарантіями. Зокрема вказується, що кримінальне процесуальне законодавство встановлює підвищені вимоги до розгляду кримінальних справ, де обвинуваченими є неповнолітні, а саме кримінальне провадження щодо цих осіб здійснюється із дотриманням принципу забезпечення реалізації ними права користуватися додатковими гарантіями [5; 6]. Нормативно це відображено у ч. 2 ст. 10 КПК України. Такий підхід ґрунтується на вимогах Конвенції ООН «Про права дитини», Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекинські правила»), згідно з якими застосування примусу до неповнолітніх носить виключний характер та пов'язано з урахуванням додаткових умов для обґрунтування такого рішення.

З аналізу міжнародно-правових актів можна зробити висновок про зміст додаткових умов застосування заходів забезпечення кримінального провадження (примусу) до неповнолітнього. Це зокрема: виключність застосування примусу як заходу впливу, дотримання при цьому честі та гідності неповнолітнього, відповідність заходу примусу до тяжкості та обставин кримінального правопорушення, врахування особливостей особистості неповнолітнього, якнайкраще забезпечення інтересів дитини. Додамо ще обґрунтованість їх застосування. Саме ці умови додатково до загальних правил, визначених у ст. 132 КПК України, слід враховувати під час прийняття рішення про застосування до неповнолітнього заходів забезпечення.

Розглянемо застосування окремих заходів щодо неповнолітніх. Стаття 131 КПК України передбачає дев'ять заходів забезпечення кримінального провадження, але якщо врахувати підстави їх застосування, то не всі з них можуть застосовуватися до неповнолітніх (відсторонення від посади) або застосовуються до них на загальних підставах (тимчасовий доступ до речей і документів, тимчасове вилучення майна, арешт майна [6]). Що ж стосується решти заходів, то вони мають певну специфіку.

Так, заходом забезпечення кримінального провадження є виклик слідчим, прокурором неповнолітнього для допиту чи участі в іншій процесуальній дії, що може бути застосовано до підозрюваного, свідка, потерпілого. Основною особливістю цього заходу є спосіб його здійснення (ч. 4 ст. 135, ст. 489 КПК України) – через його батьків або інших законних представників неповнолітнього. Тобто саме їм повинно бути вручено або надіслано повістку про виклик, виклик електронною поштою чи факсимільним зв'язком, здійснено виклик по телефону або телеграмою. Це, насамперед, передбачає встановлення на початку досудового розслідування даних про батьків чи інших законних представників неповнолітнього, а також їх характеристику. Це сприятиме визначенню адресата виклику і дасть можливість з'ясувати здатність батьків забезпечити явку неповнолітнього.

Інформування переважно здійснюється повісткою, яка вручається особисто батькам або іншим законним представникам, а в разі їх тимчасової відсутності – під розписку дорослому члену їх сім'ї, житлово-експлуатаційній організації за місцем проживання особи або адміністрації за місцем її роботи. Важливо пересвідчитися, що ці особи мали реальну можливість передати її адресату, а також слід роз'яснити їм обов'язок вручити повістку адресату [2, с. 262]. В частині виклику неповнолітнього за допомогою інших засобів зв'язку (надсилання повістки поштою, електронною поштою, факсимільним зв'язком, по телефону або телеграмою) найбільш повно питання про підтвердження виклику законодавець вирішив щодо отримання особою повістки та надсилання її поштою чи електронною поштою. Подібні правила стосуються виклику за допомогою телеграми [7].

Щодо виклику неповнолітнього за допомогою телефону, факсимільним зв'язком, то законодавець обмежився вказівкою, що це може бути підтверджено будь-якими іншими даними, які свідчать про факт ознайомлення особи зі змістом повістки про виклик (ч. 1 ст. 136 КПК України). Це можна зробити за допомогою запису телефонної розмови, довідки оператора про факт телефонного або факсимільного зв'язку тощо [7].

Винятки із загального правила виклику неповнолітнього передбачено ч. 4 ст. 135 та ст. 489 КПК України (в разі, якщо це зумовлюється обставинами, встановленими під час кримінального провадження). Серед таких обставин – обрана слідчим тактика здійснення досудового розслідування, можливий негативний вплив законного представника на неповнолітнього або сприяння ухиленню його від розслідування чи здійснення кримінального правопорушення у співучасті тощо [4, с. 376], якщо неповнолітній проживає окремо [6]. Додамо також, якщо неповнолітній тимчасово знаходиться у виховній чи медичній установі, в тому числі і спеціальній.

Наслідком невиконання обов'язку щодо явки за викликом є накладення грошового стягнення (ст. 139 КПК України) або привід (ст. 140 КПК України). Цей обов'язок є особистим обов'язком неповнолітнього підозрюваного, свідка, потерпілого, тому процесуальні санкції застосовуються саме до нього.

Привід як захід забезпечення кримінального провадження згідно зі ст. 139, 140 КПК України може бути застосований до підозрюваного, обвинуваченого та свідка, але ч. 3 ст. 140 КПК України передбачає, що привід свідка не може бути застосований до неповнолітньої особи. Однак виникає питання: чи не буде в такому випадку ця норма суперечити вищевказаним міжнародно-правовим актам та положенням ч. 2 ст. 10 КПК України, яка передбачає, що неповнолітні під час кримінального провадження користуються додатковими гарантіями? Вважаємо, що має місце певна процесуальна нерівність. Щодо застосування приводу відносно неповнолітніх слушно вказується, що вони так само, як і дорослі, можуть ухилитися без поважних причин від викликів, а обмеження доцільно встановити щодо застосування приводу до неповнолітніх у віці до 14 років [8]. Тому треба зазначити, що існує певна неузгодженість у наслідках невиконання одного й того ж процесуального обов'язку особами, яким за КПК України однаково повинні надаватися додаткові гарантії. Відповідно, слід або скасувати можливість застосовувати привід до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого або передбачити його застосування до всіх без винятку неповнолітніх учасників кримінального провадження, хто має обов'язок прибути за викликом до слідчого. Тому правова регламентація приводу потребує певного удосконалення [9, с. 390].

Наступним заходом забезпечення є накладення грошового стягнення на неповнолітнього, сутність якого полягає у покладенні на

особу обов'язку сплатити у встановленому законом розмірі грошову суму за невиконання ним процесуальних обов'язків [2, с. 269], наприклад за неприбуття за викликом (ч. 2 ст. 139 КПК України). Зазначимо, що застосування до неповнолітнього фінансових санкцій обмежене певними умовами. По-перше, це наявність у такої особи самостійного заробітку (заробітна плата, стипендія, пенсія у разі втрати годувальника, аліменти, дивіденди, дохід від підприємницької діяльності тощо), адже його відсутність не дозволяє забезпечити виконання грошового стягнення. Наприклад, ч. 2 ст. 307 КУпАП передбачає, що за відсутності самостійного заробітку в осіб віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років, які вчинили адміністративне правопорушення, штраф стягується з батьків або осіб, які їх замінюють. По-друге, це вік особи, наприклад, в адміністративному праві штраф не застосовується до неповнолітніх віком до 14 років, адже до цього віку особа не має можливості отримувати самостійний дохід.

Ще одну групу засобів забезпечення, які мають схожу процесуальну природу, становлять затримання особи та запобіжні заходи. Ці заходи найбільшою мірою пов'язані з обмеженням прав та законних інтересів неповнолітнього та впливають на звичайний уклад його життя. В разі їх застосування, крім дотримання загальних правил глави 18 КПК України, слід врахувати і те, що їх застосування щодо неповнолітнього відбувається з дотриманням додаткових гарантій забезпечення його прав (ч. 2 ст. 10 КПК України). До їх числа цих віднесемо: врахування тяжкості вчиненого злочину, вікових та психологічних особливостей особи; роду занять; здатність запобіжного заходу забезпечити запобігання ризикам, зазначеним у ст. 177 КПК України; характер звичайного укладу життя неповнолітнього.

У контексті дослідження звернемо увагу, що законодавець у КПК України не навів увесь перелік обставин, які слід врахувати в разі застосування щодо неповнолітнього запобіжного заходу, або не вказує на певні обставини як такі, що підлягають врахуванню. Так, зазначається, що під час застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх підлягають врахуванню і обставини кримінологічного характеру (умови життя і виховання, побутове становище сім'ї підлітка, характеристика батьків тощо) [10, с. 16]. Зокрема, у ст. 487 КПК України передбачено обов'язок слідчого, прокурора, суду з'ясувати умови життя та виховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, проте як на обставину, яку слід врахувати під час обрання запобіжного заходу (ст. 492), на них не вказується. Тому погодимося із О. О. Левендаренком, що під час застосування запобіжних заходів до неповнолітніх повинні враховуватись усі обставини, передбачені ст. 485 КПК України [10, с. 16].

Що стосується затримання та тримання під вартою неповнолітніх, то звернуто увагу на необхідність правильного врахування прavoзастосувачем понять «тяжкість» та «винятковий випадок» під час

застосування вказаних заходів забезпечення [10, с. 16; 11, с. 14]. Зокрема, у главах КПК країн СНД, якими врегульовано відповідне провадження, прямо передбачено, що затримання та тримання під вартою можуть застосовуватися до неповнолітнього лише у виняткових випадках, як правило, це пов'язано із вчиненням тяжкого чи особливо тяжкого злочину (ст. 432 КПК Республіки Білорусь, ст. 477 КПК Республіки Молдова, ст. 491 КПК Республіки Казахстан, ст. 423 КПК Російської Федерації). Поняття «тяжкість» кримінального правопорушення стосується тих злочинів, на ознаки яких вказано у п. 4, 5 ст. 12 КК України. Однак для правильного тлумачення поняття «винятковий випадок» або «крайній захід» (п. «б» ст. 37 Конвенції ООН «Про права дитини») бажано мати принаймні тлумачення з боку судової інстанції. Це тому, що у ст. 492 КПК України, на жаль, не знайшла свого відображення норма про винятковість застосування до неповнолітнього затримання та тримання під вартою. Так, у п. «б» ст. 37 Конвенції ООН «Про права дитини» щодо цих заходів вказано, що вони застосовуються «лише як крайній захід і протягом якомога більш короткого відповідного періоду часу». Цей недолік певним чином усунуто у роз'ясненні, наданому в листі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 223-1134/0/4-13 від 18.07.2013, у якому вказано, що тримання під вартою має застосовуватись до неповнолітнього лише у виняткових випадках як крайня міра, з визначенням якомога коротших термінів такого тримання [6]. Наприклад, ст. 434 КПК Республіки Азербайджан містить припис, що застосування тримання під вартою допускається як виняткова міра протягом якомога більш короткого терміну. Вважаємо, що цю норму слід законодавчо закріпити і в КПК України. Винятковість випадків або крайність застосування затримання та тримання під вартою може обумовлюватися: обставинами вчинення злочину та ступенем його тяжкості; сукупністю обставин, вказаних у ст. 485 КПК України; віковими та психологічними особливостями і родом занять неповнолітнього; нездатністю інших запобіжних заходів забезпечити запобігання ризикам, значеним у ст. 177 КПК України. Вважаємо, що такий підхід забезпечить виконання завдання кримінального провадження, яке полягає в тому, щоб «жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу» (ст. 2 КПК України).

Зазначаючи винятковість застосування до неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого затримання та тримання під вартою, слід передбачити можливість більш широкого застосування інших заходів забезпечення належної поведінки такого учасника кримінального провадження, на що звернуто увагу в науковій літературі [11, с. 14]. Заходи щодо гуманізації кримінального судочинства та оновлена ідеологія КПК України вже дають свої результати. Так, вказується, що прокурорами зараз ширше застосовуються альтернативні триманням під вартою запобіжні заходи – такі, як особисте зобов'язання, особиста порука, домашній арешт, передача під нагляд [12].

Щодо останнього заходу, то знову відмітимо необхідність встановлення на початку досудового розслідування даних про батьків або інших законних представників неповнолітнього, з'ясування їх характеристики та умов життя і виховання неповнолітнього підозрюваного. Це сприятиме визначенню можливості виконання цими особами обов'язків, покладених на них законом, та здатності забезпечити належну поведінку неповнолітнього.

Звернемо увагу на те, що у КПК країн СНД, як і в КПК України, передбачено застосування особливого запобіжного заходу щодо неповнолітнього – передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд. Причому в низці країн (ст. 432 КПК Республіки Білорусь, ст. 477 КПК Республіки Молдова, ст. 491 КПК Республіки Казахстан, ст. 423 КПК Російської Федерації) цей захід має пріоритет, оскільки для вирішення питання про запобіжний захід щодо неповнолітнього підозрюваного в кожному випадку необхідно обговорювати можливість передачі його під нагляд. Вважаємо, що цей досвід можна запозичити.

Узагальнюючи наведене, слід зазначити, що заходи забезпечення кримінального провадження становлять систему заходів впливу примусового характеру на особу з метою досягнення дієвості цього провадження. Ця система складається з окремих заходів, які доповнюють один одного та залежно від мети забезпечення містять різний ступінь примусу. Застосування заходів примусу щодо неповнолітніх визнано як у міжнародних актах, так і в кримінальному процесуальному законодавстві багатьох країн крайнім заходом впливу, який застосовується лише за певних умов (фактів). Ця сукупність фактів кожного разу повинна бути встановлена слідчим та покладена в основу обґрунтування рішення про можливість застосування до неповнолітнього заходів примусу. З метою приведення сучасної правозастосовної практики у відповідність із міжнародними актами у сфері прав дитини та оновленою правовою основою кримінального провадження щодо неповнолітніх окремі норми, якими регламентовано застосування заходів забезпечення щодо неповнолітніх, потребують свого доопрацювання в частині деталізації та поглиблення змісту окремих положень. У тому числі це стосується визначення всієї сукупності заходів примусу, які можуть застосовуватися до неповнолітніх під час кримінального провадження, та здійснення їх регулювання на єдиній правовій основі. Наприклад, у літературі звернуто увагу, щодо переліку заходів забезпечення кримінального провадження, наведеного у ст. 131 КПК України, не віднесено поміщення неповнолітнього віком від 11 років до віку кримінальної відповідальності у приймальник розподільник для дітей [1, с. 69]. Метою цього удосконалення слід вважати такий стан здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх, який забезпечить дійсне гарантування того, щоб

жодний неповнолітній не був підданий необґрунтованому процесуальному примусу. Саме тому перспективним напрямком наукових досліджень та законотворчої діяльності слід визнати теоретичну розробку та практичне впровадження системи заходів процесуального впливу на неповнолітніх.

Список використаних джерел: 1. Кожевніков Г. К. Заходи забезпечення кримінального провадження / Г. К. Кожевніков // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2012. – № 3 (27). – С. 68–70. 2. Кримінальний процес : підручник / [Ю. М. Groшевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін.] ; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Groшевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. – Х. : Право, 2013. – 824 с. 3. Узагальнення про практику розгляду судами кримінальних справ щодо неповнолітніх [Електронний ресурс] / Вищ. спеціаліз. суд України з розгляду цивіл. і кримінал. справ ; [підгот.: Н. Д. Квасневська, Є. А. Чернушенко, А. М. Гридасова]. – [69 с.]. Режим доступу: http://sc.gov.ua/uploads/tiny_mce/files/узагальнення%20щодо%20неповнолітніх.pdf. – Назва з титул. екрана. 4. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. Т. 1 / [О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін.] ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – 768 с. 5. Узагальнення судової практики судів першої та апеляційної інстанцій у справах стосовно осіб, які тримаються під вартою, судового провадження щодо яких триває понад 6 місяців [Електронний ресурс] / Вищ. спеціаліз. суд України з розгляду цивіл. і кримінал. справ ; [підгот. Судова палата у кримінал. справах]. – [54 с.]. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/uploads/tiny_mce/files/Узагальнення%20тримання%20під%20вартою%20у%20судовому%20провадженні%20понад%2006%20місяців1.doc. – Назва з титул. екрана. 6. Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : лист Вищ. спеціаліз. суду України з розгляду цивіл. і кримінал. справ від 18.07.2013 № 223-1134/04-13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1134740-13>. 7. Про затвердження Правил надання та отримання телекомунікаційних послуг : постанова Кабінету Міністрів України від 11.04.2012 № 295 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 29. – Ст. 1074. 8. Пастушенко С. В. Привід як захід процесуального примусу [Електронний ресурс] / Пастушенко С. В. // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – 2010. – № 2. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/VLduvs/2010_2/v2_10_5_6.pdf. 9. Благута Р. І. Привід як захід забезпечення кримінального провадження на стадії досудового розслідування / Р. І. Благута, І. С. Кіпрач // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – Вип. 4. – С. 380–392. 10. Левендаренко О. О. Особливості процесу доказування у справах про злочини неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Левендаренко Олег Олександрович. – К., 2003. – 20 с. 11. Холод Р. С. Правовий статус неповнолітнього обвинуваченого на досудовому розслідуванні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Холод Роман Сергійович. – К., 2006. – 17 с. 12. З новим КПК до неповнолітніх стали ставитися більш гуманно : Володимир Вишинський: Прокурори орієнтують суди на застосування до дітей альтернативних заходів відновного правосуддя [Електронний ресурс] // Закон і бізнес. – Режим доступу: <http://zib.com>.

ua/ua/print/43028-z_novim_kpk_do_nepovnolitnih_zlochinciv_stali_stavitisya_bil.html. – 17.10.2013. – Назва з екрана.

Надійшла до редколегії 21.10.2013

Романюк В. В. Меры обеспечения уголовного производства в отношении несовершеннолетних

Исследовано применение к несовершеннолетним мер обеспечения уголовного производства как проявления принуждения. Определены основные условия и гарантии его применения, а также указано на исключительность и возможно короткий срок его действия. Определены особенности применения отдельных мер обеспечения уголовного производства в отношении несовершеннолетних. Отмечена необходимость более детальной правовой их регламентации, что соответствует международным стандартам прав ребёнка.

Ключевые слова: уголовное производство, несовершеннолетний, меры принуждения, процессуальные гарантии, международные стандарты, права ребёнка.

Romaniuk V. V. Measures of guaranteeing criminal proceedings concerning minors

The relevance of the research concerning legal regulation of minors' status within criminal proceedings including the use of compulsion against them is stipulated by the creation of the system of juvenile justice in Ukraine. The author of the article researches the use of measures guaranteeing criminal proceedings, which are the measures of compulsion by their character of influence.

Special attention is paid to the fact that compulsion for minors is used in the conditions of following a range of additional guarantees of these persons' rights, due to the peculiarities of their psychological and physiological development. It is noted that the use of compulsion to minors, according to the demands of international and legal acts, especially United Nations' Convention on the Rights of the Child, must be exceptional and within as shortest period of time as possible. The basic conditions and guarantees of its usage (exclusiveness of compulsion usage as a measure of influence, considering the honor and dignity of a minor, correspondence the compulsion measure to seriousness and circumstances of the criminal offense, taking into account the individual characteristics of a minor, keeping the interests of the child, validity of compulsion's usage) are determined. It is emphasized that the investigator every time should set a certain number of facts to justify a decision about the possibility of using compulsion measures to a minor. The specific features of using measures of criminal proceedings against minors (the call to the investigator, forcing delivery, bail, detention and restraints) are defined. It is also noted about the need of their further legal regulation, necessity of developing the system of measures of guaranteeing behavior with a child that would provide welfare and correspond to the character of committed offense.

Keywords: criminal proceedings, juveniles, ensuring measures, procedural guarantees, international standards, children rights.

